

”Jeg sidder i toget”

Rumlighed i forandring

Vendinger og vendinger er flere ting

Hvad er den hyppigst anvendte sproglige vending om rum i dag? Svært at sige, men sætningen ”Jeg sidder i toget” er en rimelig kandidat. Det er det folk først siger til mobiltelefonen, når de besvarer eller selv foretager et opkald. Med mobiltelefonen i hånden kan man jo være alle mulige steder og må lige lokalisere sig selv for at samtalen kan forankres. Dog ikke kun i rum, men også i tid. For man kunne jo også sidde i New Yorks undergrund og ikke mellem Slagelse og Sorø, og så vil tidsforskellen forankre samtalen lige så meget som lokaliseringen. Selv når udsagnet ikke tidsfæstes direkte, sker der alligevel altid samtidig en tidsforankring, nemlig af det nu hvori man taler.

Egentlig er man derfor slet ikke placeret på et sted, sådan i gammeldags forstand, men man bliver lokaliseret i tid og rum som udsigelsessubjekt. Derfor følges ”Jeg sidder i toget” sjældent op af sætningen: ”Du kan tro her er flot!” fra passageren, og ej heller af spørgsmålet: ”Hvordan ser der ud?” fra stemmen i telefonen. Mere almindeligt er det at de omkringsiddende hører svaret på et spørgsmål de ikke har hørt, men sagtens kan gætte sig til: ”Nej, jeg kan ikke snakke lige nu. Jeg ringer tilbage om lidt.” Eller, hvis man er i New York og laver et opkald til Danmark midt om natten, vil et andet udtalt udbrud i telefonen også let kunne rekonstrueres ud fra reaktionen hos den der ringer: ”Undskyld, jeg glemte helt du lå og sov!”

Rumforankringen er her ikke primært beskrivende og repræsenterende i forhold til en omverden, men lokaliserende i forhold til det subjekt der er til stede i en omverden, og som dermed giver rummet betydning som et aspekt af den subjektive tilstedeværelse. Derfor er rumforankringen ikke primært konstitueret af de tre dimensioner kroppen befinder sig i, men af de sproglige redskaber, eller andre medier, hvormed personerne forankres i rum og tid, dvs. de såkaldte deiktiske elementer: pronominer, adverbier, verbernes tempus og aspekt o.l., eller tilsvarende elementer med samme indeksikalske funktioner i ikke-indoeuropæiske sprog eller

ikke-sproglige medier. Det er dem der forankrer det talende subjekt det sted, hvor det taler i et jeg-er-her-nu. Den sproglige vending ”Jeg sidder i toget” er derfor ikke primært informerende, men er rumkonstituerende. Den der taler og den der lytter, er jo komplet ligeglade med hvordan der ser ud i kupeen. Den konstitutionsfunktion har semiotikken beskrevet i detaljer (fx Larsen 1990, Johansen & Larsen 1994: kap. 3 og 6), så det skal jeg ikke gøre igen.

Udtrykket en ’sproglig vending’ kommer dermed til også at omfatte det man i moderne filosofi har kaldt den sproglige vending, dvs. den opfattelse at den sproglige konstitution af erfaringen skal inddrages metodisk i alle former for omverdenserkendelse, også den videnskabelige (cf. Rorty 1992). Det gælder også erkendelsen af og i rum. Spørgsmålet er nu om man i samme paradigmatiske forstand kan tale om en rumlig vending i nyere tid? Jeg vil i det følgende svare benægtende. For mig at se er der snarere tale om en kontinuert omgruppering af nogle opfattelser af rum og tid der har været med os temmelig længe og stadig er med os.

Men rummet er blevet diskuteret, ingen tvivl om det. Michel Foucault har med vanlig intuitiv sikkerhed peget på at der sker noget særligt med rummet i nyere tid. Det gør han bl.a. i den lidt henslængte artikel ”Des espaces autres” (1967). En lille artikel, men med stor inspirationskraft på tværs af de humanistiske videnskaber, en inspiration der har skullet funderes af mere omfattende teoretiske, historiske og analytiske indsatser. Foucaults påstand er, at det 20. århundrede har rummet som sit centrale kulturelle omdrejningspunkt, og at tiden er neutraliseret til en universel eller snarere global samtidighed. Rummet bliver opfattet som et netværk af indbyrdes forbundne alternative lokaliteter der i princippet er samtidigt tilstedeværende lokaliseringmuligheder. Som i mobilsamtalen må man derfor præcisere sin tilstedeværelse i et sådant netværk af mulige positioner, eventuelt gennem aftaler om hvor man kan træffes fysisk eller elektronisk ved hjælp af køreplaner, arbejdstider, telefonnumre eller modesteder. Man kunne lige så godt være andre steder i en uendelig rumlig udstrækning af forbundne positionsmuligheder. Heroverfor står ifølge Foucault det 19. århundredes temporale selvforståelse baseret på forestillinger om udvikling, revolution, fremskridt, forfald osv. Her er den rumlige specificitet neutraliseret og bliver kun medium og målestok for forandringer over tid.

Der er derfor sket en rumlig vending i det 20. århundrede, hævder Foucault, nemlig bort fra en temporal grundtænkning, og denne vending er så fundamental at den udgør et kulturelt paradigmeskift. Samtidig peger Foucault på at der er historiske forudsætninger for denne rumlige opprioritering fra middelalderen og frem, begyndende med kristendommens rumlige dikotomi mellem den dennesidige struktur af mere eller mindre autonome lokaliteter og den hinsidige uendelighed. Foucault synes dog at overse at disse rum er eksklusivt tidsligt defineret som

en modsætning mellem timelighed og evighed. Men, fortsætter han, det særlige ved den moderne rumlighed er at disse to slags rum bliver til ét, og det klassiske stedsbegreb, knyttet til den klassiske fysiks opfattelse af tings naturlige plads i kosmos, opløses til fordel for dynamiske netværk mellem foranderlige og arbitrære positioner for ting og mennesker. Den rumlige vending sker altså ikke kun i forhold til tid som tidsforløb og forandring, men samtidig også i forhold til tidligere tiders rumopfattelser, eller rettere andre kulturers rumopfattelser, således som de udtrykkes i forhold til et stabilt stedsbegreb og dets modifikationer.

Denne dobbelte vending er ikke uden videre overbevisende. På den ene side er det moderne rum blevet en alternativ kulturel kategori der neutraliserer – men jo ikke fornægter, som Foucault korrekt advarer imod – tidens betydning: rum *eller* tid. På den anden side er det moderne rum udtryk for en forandring af tidligere rumopfattelser og forudsætter dermed forandring over tid: rum *og* tid. Foucault taler tilsyneladende om flere ting på én gang, og han udelader det bindeled mellem de to påstande der tillader os både at tale om rum og tid i forhold til hinanden og i modsætning til hinanden, så vi kan se en historisk forandring i deres indbyrdes forhold. Antagelsen af en radikal vending er ikke uden videre en løsning.

Omdrejning eller opbrud?

Det moderne danske ord 'vending', de tyske ord 'Wende' eller 'Wendung' og det engelske 'turn' er semantisk (men ikke nødvendigvis etymologisk) i familie med latinske verber som 'verso', 'torno' og 'revolve'. De betyder alle noget med at vende rundt, frem og tilbage eller bare tilbage. Men ikke noget med radikalt brud, sådan som der ligger i den måde 'vending', 'Wende' eller 'turn' er blevet brugt på senere. Det gælder også ordet 'revolutio' der i nyere latin dannedes af 'revolve' for at betegne en cirkulær omdrejning om en akse, sådan som vi kender det på engelsk i 'revolving door', en svingdør.

I denne klassiske betydning brugte Nikolaus Kopernikus det i den afhandling, der definitivt afgjorde den klassiske uenighed om hvorvidt Jorden drejer sig om Solen eller omvendt: *De revolutionibus orbium coelestium* (1543) – om himmellegemernes omdrejning. Som idéhistorikeren Ilan Rachum (1994) har påpeget, ændrede begrebet betydning på engelsk i løbet af det 16. og 17. århundrede og kom til at betyde 'radikalt brud' – 'turn' kom således på paradoksals vis til at betyde 'point of no return'. Det er den betydning man har brugt om Immanuel Kants filosofi i *Kritik der reinen Vernunft* (1781). Selv om han ikke selv bruger udtrykket 'die kopernikanische Wende', sidestiller han direkte sin filosofis omvending af traditionelle grundantagelser af forholdet mellem subjekt og objekt med Kopernikus' teori om

Jordens kredsen om Solen i stedet for det modsatte (Kant 1976: 20). Kopernikus' teori om himmellegemernes *revolutio* (i klassisk forstand) bliver dermed en revolution (i moderne forstand). Det er Kants filosofi også, mener han med rette, når han lader forstandskategorierne og andet medbragt mentalt udstyr, men ikke tingene selv, give form til omverdenens fremtrædelser for os og konstituere vores erfaring.

Det er den samme betydning man senere, også med rette, tillægger begrebet 'linguistic turn' når sproget ikke primært ses i forhold til en repræsentation af omverdenen, men som fundamentalt for selve konstitueringen af den menneskelige erfaringsverden. Med begrebet 'rumlig vending' har man så prøvet fra ca. 1980 også at give den opfattelse, som bl.a. Foucaults artikel gav næring, den samme radikale begrebslige status. Men en øget interesse for rum er jo ikke det samme som et radikalt nybrud i tænkningen. Det mere intensive fokus på rum betyder snarere at fagområder der ikke har haft så tæt et forhold tidligere, nu går hen og får det, og at de på den måde samtidig får ændret deres horisont og måske også tilpasset deres metoder. Den er den proces der efter min opfattelse er kernen i interessen for rum. Derfor foretrækker jeg det bredere udtryk rumlighed i stedet for rum slet og ret.

Kulturgeografi og forskning i bykultur bliver betydningsfulde for litteratur og billedkunst, indholdsmæssigt, analytisk og metodisk; interessen for litteraturens cirkulation og distribution i det fysisk-kulturelle rum gennem oversættelser, medieadaptationer, publikationskanaler lader sociologi og fortolkningsteori mødes på nye vilkår; migrationsbevægelser, globalisering og litteratur giver gensidig inspiration; lokalhistorie, regionalhistorie på tværs af nationale sprog- og kulturgrænser nyorienterer æstetiske og antropologiske studier; erindringskulturelle studier giver rum og sted en ny plads i kulturstudierne; nye opfattelser af landskabet som rum i forhold til nationalisme, økologi og turisme; forskning i grænseområder mellem lande, kulturer, tankemønstre og medier dukker op overalt. (Larsen 1990 etc.)

Interessen for rumlighed er mest af alt udtryk for en ny interdisciplinaritet der reaktiverer og delvis ommøblerer kendte begreber, faggrænser og indsigter i nye kontekster. Det er mere rekontekstualisering end revolution der er på færde. Og det er alt nok til mange års spændende arbejde (Warf & Arias 2008). Det sker på tre forskellige, men sammenhængende niveauer som ikke altid holdes ude fra hinanden:

1) Rum som *erfaring*: Hvordan opfatter vi den menneskelige erfaringsverden i rumlige kategorier? (cf. Casey 1998). Uanset hvilket svar vi giver, er rum og tid uadskillelige og lige nødvendige konstituenten. Tid ytrer sig her som rumlig forandring og den kan følgelig måles i fx et sandur eller et solur. Samtidig angiver rumlighed det stabile element bag temporale forandringer. Det centrale begreb til at fange

dette grundforhold har siden oldtiden, og på tværs af kulturer, været et begreb om *sted*, forstået som en interaktiv relation mellem menneske og omverden i et tidsligt perspektiv. Centrum for teori og praksis var at sikre interaktionens kontinuitet selv om tiden går. Selv om begrebet har ændret sig og stadig ændrer sig når kulturers modulering af rum og tid flytter sig, gælder den samme grundlæggende sideordning og konstitutive rolle mellem rum og tid i erfaringen af rum. Det er den rolle vi udfører når vi tager mobilen i toget. "Jeg sidder i toget" gør kupeen til sted.

2) Rum som *begreb*: Rum bliver først et selvstændigt videnskabeligt begreb med den moderne europæiske naturvidenskabs abstrakte rum- og tidsbegreb i Newtons fysik. På de betingelser kan rum og tid adskilles som væsensforskellige fænomener, så at sige kontra-intuitivt i forhold til erfaringen. Tidligere tiders videnskabelige begreber om rum og tid tog direkte udgangspunkt i den menneskelige erfaringsverden og systematiserede dens betydningsdannelser som en sammenhæng mellem rum og tid med udgangspunkt i stedsbegrebet. Denne sammenhæng, på nye videnskabelige betingelser, kommer igen i det 20. århundredes fysik i relativitets- og komplementaritetsteorier, samtidig med at klassiske stedsbegreber med det 19. århundredes øgede lokalkulturelle bevidsthed, fx i nationale og nationalistiske ideologier, giver det klassiske stedsbegreb nyt liv – på godt og ondt. Forholdet mellem erfaring og naturvidenskab sætter et intrikat forhold mellem rum og tid, hvor deres sammenhæng eller adskillelse hviler på nogle betingelser som kun lader sig artikulere i semiotiske systemer, fx sprog eller matematik, men ikke af den umiddelbare sansning. Det afgørende er at rum, det være sig som et fysisk og empirisk fænomen eller ej, altid er medieret, aldrig foreligger umiddelbart for os. Kants kopernikanske vending ligger bl.a. i denne indsigt, som vi stadig arbejder på at forstå konsekvenserne af. Det er derfor rumlighed er en mere passende betegnelse end rum. Den 3-dimensionale udstrækning er blot én form for rumlighed på bestemte betingelser.

3) Rum som *medialitet*: Rum artikuleres derfor som rumlighed af tegnsystemer der selv har en manifestation i rum og tid. Rumlighed hænger således sammen med mediebarne æstetiske strategier, hvor den rumlige erfaring eller begrebsdannelse der artikuleres, og det medium – verbalt, gestisk, visuelt, formelt osv. – der artikulere den, angiver forskellige niveauer i rumligheden. Mediet repræsenterer rum, og det udfoldes selv som en *handling* i rum, fx en sproghandling i form af mobiltelefon, eller som en *genstand* i rum, fx en tekst hvorigennem de rumlige repræsentationer cirkulerer i det selvsamme rum der repræsenteres, eller et genoprettet landskab eller en temapark. Med tekstlige selvreferencer, metafiktion, mediehisto-

rie, *performances* etc. manifesterer denne dobbelthed sig i mediernes selvrefleksive karakter, der er et udtryk for rumlighedens nødvendigt medierede karakter. (Se Larsen 1997c, 2000c og 2003).

Centrum i denne komplekse struktur af rumlighed er det midterste niveau. Det er her rum i moderne forstand som 3-dimensional udstrækning udkrystalliseres, og som gør at et begreb om rumlighed bliver nødvendigt for at få alle, eller i hvert fald flere dimensioner med. Men jeg begynder med det første niveau, den rumlige erfaring.

Rum som erfaring: "Giv mig et sted at stå"

Det er Archimedes der skal have udtalt den alvorligt-spøgefulde opfordring: "Giv mig et sted at stå, og jeg skal bevæge verden." Spøgefuld fordi mennesker af kød og blod kun kan stå i verden og altså ikke bevæge verden samtidig. Men også alvorlig fordi konstruktionen af steder uden for den verden vi lever i med krop og sanser jo dermed åbner mulighed for faktisk at flytte verden. Forestillede universer i fiktioner, i utopiske ideer, i særlige matematiske systemer, i virtuelle scenarier har faktisk i deres særlige imaginære kvalitet været med til at flytte den verden vi lever i på godt og ondt. Archimedes var jo som bekendt også opfinder.

Den korteste definition på sted er summen af de betingelser der gør at mennesker lever i en erfaringsverden: Det er betingelserne for vores interaktion med omverdenen. Der er ikke noget i erfaringen uden for denne interaktion, er konsekvensen af Archimedes' diktum. Så skal vi uden for erfaringen, sker det i en imaginær konstruktion, fx i Newtons begreb om rum, og det bliver så en kamp at få denne konstruktion forbundet med erfaringen igen, således at vi kan give forholdet mellem dette ikke-sted og erfaringen status i forhold til hinanden. En af måderne blev renæssancens perspektiviske visualiseringsteknik, en anden moderne digitaliserede planlægningsscenarioer.

Tager man et lille lynkursus i den græske og romerske semantik for rumlighed, vil man da også se at der ikke er et ord for rum i Newtons forstand – en tredimensional uendelighed.¹ Men græsk og latin blev ikke desto mindre brugt til at definere og diskutere rumlighed og andre fundamentale sager til langt op i 1700-tallet. På græsk er grundordet *topos*, sted. Verden består af substanser eller ting, *ousia*, der hører hjemme på steder, *topoi*, hver på deres særlige type sted, hvis identitet bliver værnnet af stedets (skyts)ånd, *genius loci*, som det senere kom til at hedde på latin. Verden som helhed er derfor et system af steder, mellem hvilke der er større eller

mindre afstand, fysisk og ontologisk. Denne afstand hedder *dialeimma*, mellemrum kunne vi også sige.

Selv om verden er uendelig set fra den menneskelige erfaring, er den det ikke i sig selv. Hver ting hører til et sted, og befinder sig dér når verden er i balance, i overensstemmelser med sig selv. Nogle ting, fx dyr og mennesker, kan af sig selv bevæge sig væk fra deres steder og også flytte andre ting, mens andre kun passivt lader sig flytte rundt med. Mennesker hører altså hjemme på bestemte steder, som alle andre ting, men har det med at ville flytte både sit eget og andres sted. De er slet og ret ballademagere i verdensordenen. Krig er overhovedet en prøvelse for stedsbegrebet (Larsen 2002b). De kan fx som Prometheus stjæle ilden fra guderne, selv om den ikke har sit naturlige sted hos menneskene, eller de kan flytte hjemsted som Medea fra det barbariske Kolkis til Athen, og det ender gruelig galt. Eller de kan slet og ret miskende deres hjemsted, som Ødipus, og det er endnu værre.

Den positive side er at mennesker også kan finde egnede steder for de ting de selv frembringer, fx en by, således som Aristoteles beskriver i sin *Politica* bog 7. Bygger man blot en by uden respekt for stedet, går det galt, eller overskrider den de muligheder stedet tillader, går det også galt. Troja var en rigtig by på et rigtigt sted og kunne kun tages med en grum list, der brugte netop de trojanske skytsguder som en del af listen. For sin løgnagtige omgange med guderne kom Odysseus med rette i det meget sorte helvede i Dantes *Guddommelige komedie* (1321), og det var ikke noget menneskeligt sted overhovedet. Roms undergang skyldes ifølge Augustinus' *De civitate dei* (ca. 400 AD) at byen ikke respekterede sit sted, men fik storhedsvanvid og bredte sig politisk, økonomisk og geografisk ud over alle bredder.

Et ægte hjemsted for mennesker hedder *domos*, som Ithaca for Odysseus. At være på afstand af sit sted og prøve at komme hjem igen er en fundamental historie i oldtidens tragedier og epik. For uden for sit sted kan man ikke interagere med omverdenen på rette vis. Hjemrejsen, *nostos*, er forbundet med smerte, *algos*, over afstanden. En fundamental hjemvæ – *nostalgj* kommer det senere til at hedde – bygger på denne tankegang, som jo også er indbygget i kristendommens længsel 'hjem til Gud'. Når man så er hjemme, kan man opbygge interaktionen med omverdenen i *oikos*, familien forstået som både 'kongens hus og slægt', dvs. enheden af fysisk og institutionel forankring. Viden om den interaktion kalder vi i dag økologi og husordenen for økonomi. Det tætteste vi kommer på et tre-dimensionalt rumbegreb er *chora*, et afgrænset rum – et værelse, et distrikt, en egn eller det territorium som den græske geometri sætter på begreb.

I et sådant system er der ingen huller: der er steder overalt og substanser overalt der hører til dér. Tomhed og intethed er derfor helt igennem negative begreber om kaos og undergang. *Keron* er det tomme, og det er ikke rart. Hvorimod det at

have et standpunkt, som vi stadig siger, i forhold til verden, er en *thesis*, en position så vel praktisk som teoretisk, i en struktur af positionsmuligheder.

På latin gentager denne tankegang sig i oversættelse af de græske begreber, næsten ét for ét. *Locus* er sted, helt med samme betydning som *topos*. Mellemrummet mellem *loci* hedder *spatio*. Det er det ord vi bearbejder i moderne halvt teknisk hverdagsprog som udtryk for rum: spatialitet – *the spatial turn*. Ret beset skulle dette udtryk altså betyde en vending tilbage til den klassiske stedsopfattelse, et *U-turn*, og ikke et nybrud i det 20. århundrede. *Spatio* i betydningen afstand er bevaret i en typografisk fagterm som 'spatiering'. Kerneordet i den menneskelige livsverden, *domos*, bliver til *patria*, der unægtelig får et langt og lidt skræmmende efterliv fra patriotisme til nationalisme (Larsen 2002a: kap. 5), mens det latinske *domus* kommer til at dække *oikos*, familien som fysisk og institutionel enhed, hvor domestikkerne suser omkring. Mens *thesis* lever videre som teoretisk position, får den latinske gengivelse, *situs*, overvejende fysisk betydning som en lokalitet i forhold til andre. *Nihil* erstatter *keron*, og bliver vigtigt i substansfilosofien op til det tomme rum og nullet bliver integrerede elementer i den videnskabelige tænkning om rumlighed. Indtil da kommer intet af intet.

Det er hele denne tankegang om sted som ramme om en stabil, kontinuert og lokalt bundet interaktion mellem menneske og omverden der krakelerer i den moderne globalisering og dens forløbere 100 år tidligere. Foucault er blot et enkelt led i dette opbrud sammen med en hel del andre. Det er ikke blot fysikken der teoretisk viser at ting ikke har et naturligt og stabilt tilhørssted, men at de først og fremmest er i konstant bevægelse i et netværk af mulige positioner, defineret af medier, transportmidler osv. Socialt og kulturelt må vi nu *vælge* at høre til et sted, og flere og flere må endog også vælge et oprindelsessted, selv om det lyder paradoksalt. Men det er migrantlivets betingelser – vil du være dansk eller ej? I begge tilfælde sammen med den historie bagud som ens familie måske aldrig har været del af. *Thesis* og *situs* bliver vigtigere end *topos* og *locus*.

Translokale teser

Der er tre dominerende positioner når denne situation skal formuleres som en translokal, dynamisk topografi (cf. Larsen 2007a: kap.12).

1) Nogle fokuserer mest på *afgrænsningsstrategier*. Foucaults essay "Des espaces autres" foreslår et nyt begreb, heterotopier, til erstatning for utopier, for forestillede alternative steder i overensstemmelse med det klassiske stedsbegreb og som opgør med dette stedsbegreb. Heterotopi dækker over en rumlig logik for steder der som en del af deres særpræg rummer spor af alternative og kontrasterende

steder, fx byparker i de moderne storbyer fra 1800-tallet og frem som en markering af en grænse til den natur som byen både lever af og er i modsætning til (cf. Larsen 1994; 1997c). Heterotopierne svarer til Georg Simmels begreb i *Soziologie* (1908) om neutrale sociologiske rum, dvs. lokaliteter som kirker og ambassader der er uden for det sociale univers' almindelige regelsystem som de samtidig er del af (Larsen 1992 og 1997b).

I *Globalisation and Culture* (1999: kap. 4) bruger John Tomlinson begrebet deterritorialisering og reterritorisering, cf. det græske begreb *chora*, for at indkredse hvorledes ethvert sted i en global kontekst indgår i en konstant forhandling mellem transregionale bevægelser og forandringer. Denne analyse er en mere konkret parallel til Gilles Deleuze og Felix Guattaris noget abstrakte brug af samme begreber i *Mille Plateaux* (Deleuze & Guattari 1980: kap. 11). Territorialisering og reterritorisering ses her som symbolske grænsedragninger, der projicerer arbitrære og næsten dekontekstualiserede grænser på et givet område forud for enhver konkret funktion inden for området, en funktion som dermed specificerer det som et bestemt område med foranderlige grænser (cf. Larsen 1992; 2007b).

2) I andre tilfælde er *aktiviteterne* inden for et område i centrum. I sin *Imperial Eyes* foreslår Mary Louise Pratt under inspiration fra lingvistikken 'kontaktzone' som betegnelse for et sted, når det ses i lyset af de møder det giver anledning til mellem folk der ellers er adskilt geografisk og historisk. (Pratt 1992) Deres bevægelser blandes, giver konflikter og nybrud, og kontaktzoner vil ofte se kaotiske ud for dem der er uden for dem, mens de er ramme om hverdagens sociale improvisationer for dem der er i dem. Begrebet skal dække den lokale realitet i en virkelighed formet på koloniale, postkoloniale og overhovedet migrative betingelser, som det kendes overalt i dag. I en sidebemærkning henviser hun til cubaneren Fernando Ortiz' begreb 'transculturation' (Ortiz 1995), og den type stedsopfattelse Pratt trækker på, bygger på en steds karakteristisk der har været genstand for megen refleksion netop i Caribien som denne regions eneste normale steds karakteristisk (Glissant 1981). Der er intet græsk *topos* at vende tilbage til og har aldrig været det.

Pratts begreb om kontaktzoner giver senere ekko i Ulrich Becks *Der kosmopolitische Blick*, når han vil karakterisere sted i en globaliseringskontekst (Beck 2004). Steders normalitet er altid en sameksistens af kontrasterende stedopfattelser og forankringsmodi. Især Arjun Appadurais skitseagtige forslag til nye stedsbegreber i *Modernity at Large* har vundet udbredelse. (Appadurai 1996: 1. del) Han prøver at genoplive det oversete rumlige suffiks *-scape* for at karakterisere en ny erfaring af rumlighed. På dansk kender vi endelsen *-skab*, som i landskab, venskab og videnskab angiver en materialiseret sammenhæng inden for det område der specificeres i ordets første del. Appadurai bruger suffikset til at specificere de sammenhænge

der i en globaliseret kontekst opstår i nogle strømme, *flows*, af menneskelige aktiviteter tværs over kloden. Disse sammenhænge opstår som temporære, lokale knudepunkter på visse tidspunkter og opløses så igen. Den slags kondenseringer definerer globaliseringens dominerende steder. Ideologier vil forme *ideoscapes*, hvoraf fx et ideoskab gik i opløsning med Sovjetunionens sammenbrud. Medier vil forme *mediascapes*, hvor Hollywood og Bollywood nu suppleres med Nollywood i Nigeria. Disse *-skaber* er socio-geografiske steder med fleksible grænser der konstitueres som globaliserede aktiviteters knudepunkter.

3) Endelig knyttes nogle moderne stedsforestillinger til *kroppen i bevægelse*. Det er den fænomenologiske inspiration der slår igennem her, fra fx Maurice Merleau-Ponty og Alfred Schütz (Larsen 1990, Larsen & Johansen 1994: kap 6), bl.a. – om end indirekte – hos James Gibson i *The Ecological Approach to Visual Perception* (1979). Gibson sætter sig for at redefinere forholdet mellem krop og omverden – der jo er kernen i stedsbegrebet som ramme om rum som erfaring – ud fra tre komponenter. Først et *medium* der henviser til det hvorigennem en krops bevægelser kan forplante sig, så en *substans* som forhindrer disse bevægelser, og endelig en *overflade* der af kroppens perceptionsapparat opfattes som en grænse. Hvad der konkret definerer de tre komponenter skifter fra organisme til organisme – vand er ikke det samme for en fisk som for et menneske – og er uadskilleligt forbundet med den krop der er tale om. Men også kulturforskelle kan indvirke på opfattelsen af hvad der er medium, substans og overflade, hvad rejse litteratur og andre reflekser af globale kulturmøder vidner om.

Disse tre indfaldsvinkler til stedsopfattelsernes transformation i en kulturhistorisk proces viser at sted som kerne i det erfarede rum mere indgår i en kontinueret differentieringsproces end i en rumlig vending i den moderne radikale betydning af ordet. I den proces er stedet og dets transformationer stadig et begreb der udtrykker interaktionen mellem menneske og omverden på skiftende betingelser og med genbrug af de klassiske begreber.

Rum som begreb: "Morlille er en sten"

Da Erasmus Montanus i Ludvig Holbergs komedie af samme navn fra 1723 fremviser sin pseudo-logiske trylleformular der gør Morlille til en sten, deltager han i et omfattende skift i opfattelsen af rum som videnskabeligt begreb i Europa. At morlille og stenen ikke kan flyve, passer jo med den umiddelbare erfaring. Men at der skulle være en logisk sammenhæng mellem de to, strider mod den formelle logik og den videnskab om fysikken som Holbergs samtid var fuldt fortrolig med. Skismaet mellem fysisk erkendelse baseret på umiddelbar erfaring eller på en vi-

denskabelig indsigt der bygger på formelle argumenter i logik og matematik og sindrige eksperimenter på hverdagserfaringens grænse, styrer komedien og hele samtidens opbrud i opfattelsen af rumlighed.

Holberg henviser indirekte til hvad man kan betragte som et eksempel på den intuitive fornuft eller viden, *nous*, som Aristoteles fremstiller i bog 6 (især kap. 11) i *Den Nikomakiske Etik* (ca. 450 fvt.). Eksemplet kommer allerede i bog 2 (1103a20-25): Selv om man kaster en sten 10.000 gange op i luften, kommer den ikke til at flyve. Den intuitive fornuft eller viden taler sandt, når den ikke lader sig modsige på basis af andre erfaringer. Den er umiddelbart indlysende, for hvordan kan det være anderledes? Denne viden indgår derpå i grundlaget for den teoretisk udviklede videnskabelige fysik hos Aristoteles med teorierne om rum og tid. Den var gældende til den moderne naturvidenskabs gennembrud hos Galileo Galilei og Isaac Newton i det 17. århundrede. Og selv med Newtons nye begreber om rum og tid og deres matematiske formuleringer som baggrund for hans mekaniske fysik bliver den erfaringsbårne intuitive videns omgang med rumlighed ved med at omfatte hverdagens rumopfattelser, sådan som de udtrykkes i hverdagssprogets brug af de forestillinger, som blev grundlagt i oldtidens opfattelse af rum som erfaring.

Hvis man skal tale om rumlig vending, så er det dannelsen af selve dette skisma mellem hverdagserfaring og videnskabelig viden. Skønt jorden i Holbergs komedie således er rund i videnskaben og flad i den sejrende hverdagserfaring, er det dog videnskabelige, matematiske principper der gør jorden flad i den moderne korttegnning efter Mercator i 1500-tallet. Og dét så effektivt at vores billede af kontinenters størrelse og beliggenhed i eftertiden er farvet af det vi har set på det konstruerede flade kort vi kan overskue, ikke som det er i den runde, globale realitet vi ikke har overblik over. Medieringen er irreducibel. Ikke så sært at folkene på Bjerget blev kulrede.

Lad mig gå tilbage til Aristoteles. For ham har alle ting i verden, herunder mennesket, deres naturlige sted i universitet. Sten hører til på jorden, dér hvor de uundgåeligt falder ned. På den baggrund er fysikkens naturlige udgangspunkt ting der er i hvile på de steder de nu hører hjemme. Den situation skal ikke forklares yderligere, kun dens konsekvenser. Men da ting jo bevæger sig, enten af egen kraft eller påvirket udefra, bliver Aristoteles' topologiske fysik en dybtgående teoretisk overvejelse over forholdet mellem hvile og forskellige former for bevægelse, herunder tings tilblivelse og forsvinden (Cohen 1996). Hvis rumlighed dominerede på noget tidspunkt, så var det hér og ikke i det 20. århundrede.

Organiske størrelses vækst får derfor et særligt begrebspar for at forklare hvordan de gennem bevægelsen ideelt set styrer mod at falde til ro et sted: De har et potentiale, *dynamis*, for faktisk at udvikle sig til deres endelige bestemmelse, dvs.

det resultat, *energeia*, der har form af en ting der kan siges at høre til et sted – fra frøet til det udvoksede træ der slår rod. Her kan det så bevæge sig på stedet som en del af sin særlige stedsbundne natur, ligesom mennesket gør på sit *domos* i sit *oikos*. Derfor er det stedets grænser der ret beset afgør tingens måde at være til stede på, hvis dets bevægelighed er en del af denne måde. Uden for de grænser går det galt: en fisk på land, eller er en forbigående tilstand: en sten i luften.

Dette aksiomatiske grundlag for at forstå naturens indretning får et skud for boven med den moderne naturvidenskab. Her kommer ydre kræfter ind i billedet som bestemmende for alle tings forhold til rum, og stedernes betydning forsvinder ud af naturvidenskaben. Kræfter som tyngdekraften virker overalt i universet – forskellen mellem timelighed og evighed har ingen betydning for at forstå naturens indretning, og ting er overalt påvirket af samme kræfter, hvad enten det er jorden som helhed eller en nullermand. Alle ting kan i princippet høre hjemme alle steder, og stedernes grænser for tings naturlige udfoldelse ud fra indre kræfter fjernes til fordel for det uendeligt udstrakte univers for kræfternes udfoldelse. De begrænses kun af modgående kræfter. Newtons begreb om rum er derfor helt uempirisk i sig selv: Det er en tredimensional uendelighed hvori disse kræfter virker i en uendelig mekanik, upåvirket af mennesker, der selv er underlagt disse kræfter uafhængigt af særligt menneskelige interaktioner. Det er en tidløs dimension af invariable kræfter. Skønt deres udfoldelse tager tid, er det uforanderligt den samme tid i overensstemmelse med de mekaniske naturlove. Det bliver det latinske *spatio* der kommer til at bære dette nye rumbegreb, selv om det lige så meget har med *keron* og *nihil* at gøre. Det er en substansløs udstrækning der ville får de gamle til at gyse.

Her har det videnskabelige begreb om rum løsrevet sig fra den kontinuerte og induktive generalisering af den menneskelige erfarings rumlige stedsbegreb som universelt begreb om naturens grundlæggende indretning. Hverdagssproget, der var grundlag for den klassiske naturvidenskab, rækker ikke til. Den nye matematik, der havde fået nye udviklingsmuligheder ved at forlade en substansbaseret tankegang med 1-tallet og de naturlige og rationale tal som grundlag, fik med indførelse af det arabiske nul i slutningen af middelalderen en relationel tankegang som grundlag.

At det er svært at få drejet dette rum tilbage til erfaringsverdenen igen, vidner dagens debat om: Kan vi overhovedet forestille os at menneskelig virksomhed kan ændre naturens gang i klimaforandringerne? Det var en helt ukontroversiel forestilling inden for den klassiske stedsbaserede tænkning om naturen, at menneskers handlinger greb ind i naturens gang, muligvis som forbandelser eller misvækst ved overtrædelse af naturlige og guddommelige love.

Tre forsøg blev gjort på at få den videnskabelige rumkonstruktion og erfa-

ringen til at hænge sammen. Det ene enormt succesrigt. Det er renessansens perspektiviske repræsentationsteknik. Her bliver man i stand til at repræsentere et uendeligt rum, set fra en individuel menneskelig synsvinkel, således at dets grænser afhænger af denne synsvinkel, ikke af stedets naturlighed. Denne teknik blev brugt i malerkunst, arkitektur, byplan og haveanlæg, og dét med inspiration fra den oldtid hvis stedsbegreb ellers blev ophævet. Kort sagt: Denne teknik kom til at definere hvad et moderne menneske opfatter som et realistisk rum, sådan som vi umiddelbart kan genkende det. Skønt den er en æstetisk strategi, baseret på en raffineret og vanskelig visuel fremstillingsteknik, blev perspektivisk afbildning opfattet som lige så tilgængelig for umiddelbar sansning som Aristoteles' intuitive indsigt i at stenen hører hjemme på jorden (cf. Larsen 2000a).

Det andet forsøg er vanskeligere og succesrigt på en mere subtil måde. Det er Kants filosofi, baseret på den kopernikanske vending som har givet inspiration til overhovedet at tale om en rumlig vending. Kant undersøger, på den moderne naturvidenskabs grundlag som hans tidlige skrifter handler om, det han kalder erfaringens mulighedsbetingelser. De ligger hverken i tingene eller de steder hvor vi møder dem, men i den menneskelige bevidstheds indretning. Til den hører blandt andet nogle anskuelsesformer, som netop er de adskilte komponenter rum og tid. De er aprioriske og dermed ikke-empiriske former hvori vi opfatter fænomenerne omkring os, ikke egenskaber ved dem. Uden disse former, ingen erfaringer. Akkurat som i det perspektiviske billede: Uden subjektivt bestemt forsvindings- og iagttagelsespunkter kan tingene ikke fremtræde rumligt.

Når Kant så skal bøje sine lige så aprioriske forstandskategorier mod den erfaring de muliggør, skal de formes på anskuelsens betingelser. Det er her deres gyldighed afgrænses i modsætning til fornuftens vildt flyvende ideer. Til det formål indfører Kant et begreb om et skema (Kant 1976: 196ff), en slags filter der sørger for at kategorierne modificeres tidsligt, fx at kategorien 'kausalitet' knyttes til en tidslig udfoldelse, og at de genstande kategorierne anvendes på, kan kvantificeres med tal, hvilket er deres rumlige modifikation. Overbevisende eller ej, så er det klart at når rum og tid tages ud af erfaringen, men ikke desto mindre omfatter erfaringen, så kræver det nogle krumspring at få dem tilbage dér hvor de intuitivt hørte hjemme i den antikke fysik. Og mens det perspektiviske billede erobrede hverdagsopfattelsen af rumlighed, kan det samme næppe siges om Kants begreber.

Et tredje forsøg på at fremstille det nye uendelige rum som et sæt af individuelt perspektiverede opfattelser og synsvinkler sker i den nye litterære genre, romanen. En uhorrt litterær successhistorie. Også den genre er kendt fra oldtiden som en mindre værdsat form for prosa. Men med den moderne roman sker der noget

nyt, først i Spanien, så i Frankrig og Tyskland, derpå i England og endelig overalt i Europa og sluttelig overalt i verden fra slutningen af det 19. århundrede. Da prosaen rykker opad i det litterære hierarki som kunstnerisk udtryksform, åbner den et nyt kunstnerisk udfoldelsesrum hvor man kan variere stemmer og synsvinkler i samme tekst og flette dem ind i hinanden, sætte dem op mod hinanden, spille på forskellige fortælleres troværdighed og bruge allehånde prosaiske taskenspil-lertricks. På den måde kan man fremstille en verden gennem manges øjne på én gang, en uendelig udstrækning der kun kan samles om et netværk af individuelle synsvinkler, hvoraf ingen er udtømmende eller altomfattende. Andre positioner er altid mulige, og positionsskift bliver vigtigere end den klassiske lineære plotstruktur som kompositionsprincip (Larsen 2009).

Rum som medialitet: "20 cm oppe over jorden"

Rumlighed i videnskab og hverdag bliver på den baggrund 100% medieret. Der er ingen rumlighed gennem spontan sansning alene, men heller ikke uden krop og sanser. Den klassiske tænknings intuitive viden er et smuthul der er lukket. Videnskabens aprioriske rumbegreb medieres af en teoretisk position, *thesis*, og af moderne matematik. Hverdagens rumlighed medieres af visuelle og verbale æstetiske former eller globaliseringens udvidelse af hverdagens bevægelsesmønstre og forventninger i transport- og kommunikationsmedier. Og de to dimensioner af rumlighed har kun noget med hinanden at gøre, hvis de overhovedet har det, gennem en teoretisk og sproglig mediering, sådan som Kant noget knirkende prøver med sine skemaer.

De medier der er tale om, former rumligheden på flere samtidigt virkende niveauer: a) repræsentation (fx perspektivet, montagen), b) mediernes egen konstitutive spatialitet i og med de er tegnsystemer baseret på kodning af forskelle, ikke mindst de digitale medier (cf. Genette 1969), c) betydningshandling (talehandling, *performances* af forskellig art i teater, rap, dans, hiphop, installationer osv.), d) medieprodukter (tekster, bøger, cd'er, dvd'er, kindle devices, web-funktionaliteter som facebook, hjemmesider, YouTube, Twitter osv.), e) cirkulationsinstitutioner (biblioteker, udstillinger, gallerier, salgssteder osv.).

Mediernes tilstedeværelse i hverdagens rum, fra bøger til elektroniske webprodukter, former selv dette rum og har gjort det tilbage fra magtens repræsentative processioner og kirkens messer, videre til reklamernes tilstedeværelse i byrummet og frem til overvågningskameraer i det offentlige rum: De agerer i det rum de selv er del af. Faktisk er de betegnelser vi bruger i dag, både om begreber og om tekster, rumlige metaforer der udspringer af den klassiske stedsbundne rumlighed,

selv om vi taler om det stik modsatte (Saunders 2008, cf. også Weigel 2009). En 'term' eller et begreb har med *terminus* at gøre, dvs. markering af grænsen eller endestation for et område, som i en *bus terminal*, ligesom 'definere' hænger sammen med en anden angivelse af grænsen for et sted, *finis*. Uendeligheden er ligesom det *infinite* jo en negativ betegnelse, selv om det er det moderne newtonske rums positive grundegenskab. Et 'vers' henviser til at noget vender, mens *pagina* kommer fra *pagus*, et afgrænset sted eller landområde.

I de kunstneriske produkter har denne dobbelthed af samtidig rumlig repræsentation og rumlig tilstedeværelse betydet en æstetisk konstituering af rumlighed, fx i den litteratur der peger på sin egen materialitet og rumlighed (Larsen 2003). I de tilfælde står teksternes egen sprogproces mens den foregår, helt centralt. Ligesom dans bliver til ved at man bruger kroppen til at danse, sørger litteratur for at man oplever at være rumligt til stede mens man læser. Per Højholt er en mester i at udnytte sprogets rytmer til at få læserens sanselige tilstedeværelse med teksten til fylde verden med krop og humor.

I digtsamlingen *Turbo* (1968) får han de ord, der plejer at repræsentere rummet til at pege ind mod digtet, samtidig med at verden får en ny sanselig rytme i kraft af sproget. Det er ikke til at se hvor sproget standser og verden begynder. En ny rumlig lokalisering finder sted, ligesom når man siger "Jeg sidder i toget" til sin mobiltelefon.

ra venstre kommer han glidende h-her på asfaltstien langs søen 20 cm oppe
over jorden han sidder på en køkkentaburet og har hændernes tragt frem som en blind
der forfølger lyden af et smil en døv der med smil drejer i en terning ...

Der mangler et *f* i 'fra', for læseren kommer jo hurtigt glidende ind fra venstre på den sorte linje, 'asfaltstien.' Han har slet ikke tid til at få *f*'et med, men stammer bare forpustet 'h-her.' Selvfølgelig er det kun øjnene der glider, for læseren er placeret på en taburet med sine øjne 20 cm oppe. Men når man sidder og læser, placerer man sig selv mellem skriften på papiret og det lydbillede af ordene og deres betydning man danner i hovedet mens man læser.

Læseren er på skift 'en døv' der ser skriften, og 'en blind' der hører ordlyden inde i hovedet. Og det behøver ikke at være det samme. Tag fx ordene 'hændernes tragt'. Sådan står der på papiret. Men ordene kan også udtales 'hænderne strakt'. En tragt forstærker lyden for den blinde der lytter, mens hænderne er strakt ud for at holde i bogen hos den døve der bruger øjnene til at læse med. Mon ikke 'terningen' er den tredimensionale bog læseren på den måde bevæger sig rundt i? Højholt får suverænt læserens konkrete tilstedeværelse gjort til sprog og får sproget til at

skabe et sanseligt rum hvor læseren agerer. Her siges ikke 'jeg er i toget', men 'jeg er i sproget'.

Exit

Man kan med rimelighed tale om en rumlig vending med den nye naturvidenskab i 1600-tallet. Her blev hverdagserfaringens rum og videnskabens rum adskilt, og eftertidens fokus på rumlighed kom til at bestå i få dette skisma ophævet i erfaringsverdenens rumlighed. Kant begyndte mest konsekvent, og vi andre følger med så godt vi kan. Den rumlige vending man har knyttet til moderniseringsprocessernes kulturelle virkninger, foreløbig kulminerende med globaliseringens indflydelse på forholdet mellem sted og hverdagserfaring, kan næppe kaldes en rumlig vending i den samme radikale betydning af ordet. Her er der tale om en kulturhistorisk orienteret genfortolkende brug af de klassiske grundbegreber for menneskets interaktion med omverdenen. Og det er egentlig den måde kulturhistorisk betinget selvforståelse altid har udviklet sig på. Den øgede rumlige opmærksomhed er del af en kompleks og kontinuert kulturel differentieringsproces mere end af en konceptuel revolution.

Inden jeg slukker min mobiltelefon i toget, sms'er jeg en besked til alle i min adresseliste: "Jeg er i verden". Derefter er der udgang i højre side.

Noter

- ¹ Ikke sådan at forstå at man ikke har opfattet rummet som tredimensionalt før renesansen (cf. Burkert 1996 om antikken, og hele den klassiske erindringsteori med rummet som grundlæggende praktisk og metaforisk kategori, cf. Larsen 2002a, kap. 2), eller at den side af rummet ikke fortsat fungerer i erfaringsverdenen. Men den er ikke konstituerende for rummet i videnskaber om rummet, og den er ikke i sig selv konstituerende for en rumopfattelse og rumoplevelse i en moderne verden, men en delkomponent af varierende betydning (cf. Larsen 1990, Larsen 2007a, især kap. 12 og 13, og 2007b).

Litteratur

- Appadurai, Arjun (1996): *Modernity at Large*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
 Aristotle (2001 [1941]): *The Basic Works of Aristotle*, R. McKeon (red.), New York: The Modern Library.
 Beck, Ulrich (2004): *Der kosmopolitische Blick*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
 Burkert, Walter (1996): "Konstruktion des Raumes und räumliche Kategorien in griechi-

- schen Denken" i Dagmar Reichert (red.), *Räumliches Denken*, Zürich: vdf Hochschulverlag an der ETH Zürich, s. 57-85.
- Casey, Edward (1998): *The Fate of Place*, Berkeley: University of California Press.
- Cohen, Sheldon (1996): *Aristotle on Nature and Incomplete Substance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Deleuze, Gilles og Felix Guattari (1980): *Milles Plateaux*, Paris: Minuit.
- Foucault, Michel (1967): "Des espaces autres", <http://foucault.info/documents/hetero-Topia/foucault.heteroTopia.fr.html> (14. juni 2009) (da.: "Andre rum", *Slagmark*, vol. 27 (1998), s. 87-96).
- Genette, Gérard (1969): "La littérature et l'espace", *Figures II*. Paris: Seuil, s. 43-48.
- Gibson, James (1979): *The Ecological Approach to Visual Perception*, Boston: Houghton Mifflin.
- Glissant, Edouard (1981): *Le discours antillais*, Paris: Seuil.
- Højholt, Per (1968): *Turbo*, København: Hasselbalch.
- Kant, Immanuel (1796 [1781/1787]): *Kritik der reinen Vernunft*, Hamburg: Felix Meiner (da.: *Kritik af den rene fornuft*, 2002).
- Larsen, Svend Erik (1990): "Fingerøvelser. Om krop, rum og tegn" i Hans Hyllested, Niels Guttormsen og Jens Smærup Sørensen (red.), *Spor. Til billedet og poesien*, Viborg: Arkiv for ny litteratur, s. 157-170.
- Larsen, Svend Erik (1991): "Urban Indices", *Semiotica* 86, no. 3-4, s. 289-304.
- Larsen, Svend Erik (1992): "Gadens rum – byens grænse" i Frederik Stjernfelt og Anders Troelsen (red.), *Grænser*, Århus: Aarhus Universitetsforlag, s. 104-132.
- Larsen, Svend Erik (1993a): "Har byen et naturligt rum?" i Lise Bek, Gregers Algreen-Ussing og Jens Schjerup Hansen (red.), *Syn for rum. Om byens og landskabets æstetik*, Århus: Aarhus Universitetsforlag, s.70-80.
- Larsen, Svend Erik (1993b): "Contemplation and Distraction: A Visual Analysis of Two Urbanized Natural Sceneries" i Svend Erik Larsen, Thomas Møller Kristensen, Per Grau Møller og Steen Estvad Pedersen (red.), *City and Nature, Changing Relations in Time and Space*. Odense: Odense Universitetsforlag, s. 79-96.
- Larsen, Svend Erik (1994): "Et in Arcadia ego. A Spatial and Visual Analysis of the Urban Middle Space" i Thomas A. Sebeok og Jean Umiker-Sebeok (red.): *Advances in Visual Semiotics (= The Semiotic Web 1992-1993)*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, s. 537-557.
- Larsen, Svend Erik (1997a): "By, rum og semiotik. Bysemiotik mellem iagttagelse og delta-gelse" i Keld Gall Jørgensen (red.), *Anvendt Semiotik*, København: Gyldendal, s. 312-338.
- Larsen, Svend Erik (1997b): "La rue entre ville et nature" i Svend Erik Larsen og Annelise Ballegaard Petersen (red.), *La Rue – espace ouvert*, Odense: Odense University Press, s. 14-63.
- Larsen, Svend Erik (1997c): "Der Prospect Park in Brooklyn: Natur in der Stadt", *Zeitschrift für Semiotik*, vol. 19, no. 1-2, s. 83-96.
- Larsen, Svend Erik (2000a): "I orkanens øje. Natur, æstetik og bæredygtighed" i John Holten-Andersen m.fl. (red.), *Dansk naturpolitik i bæredygtighedens perspektiv. Temarapport 2*. København: Naturraadet, s. 62-75.

- Larsen, Svend Erik (2000b): "Set fra byen: Natur og natur er mindst to ting" i Kim Dirckinck-Holmfeld m.fl. (red.): *at fortælle arkitektur, tilegnet nils-ole lund*. København: Arkitektens forlag, s. 48-65.
- Larsen, Svend Erik (2000c): "Hvad laver naturen om natten?" i Poul Holm, Per Grau Møller og Linda Rasmussen (red.), *Aktører i landskabet*, Odense: Odense Universitetsforlag, s. 11-27.
- Larsen, Svend Erik (2001): "Byrummet mellem Homo Sapiens og Homo Zappiens", *Landskab/Landscape*, vol. 6, no. 1, s. 121-125.
- Larsen, Svend Erik (2002a): *Mutters alene. Ensombed som litterært tema*, København: Gad.
- Larsen, Svend Erik (2002b): *I byen med Balzac. Tre essays om Balzac*, Odense: Odense Universitetsforlag.
- Larsen, Svend Erik (2002c): "Kampen om landskabet. Om krig, landskab og litteratur", *Passage* 44, s. 5-22.
- Larsen, Svend Erik (2003): "Når litteraturen snakker med sig selv. Metafiktion og litterær metode", *Edda* 3, s. 266-281.
- Larsen, Svend Erik (2005a): "The National Landscape – National Identity or Post-Colonial Experience?", *European Review*, vol. 13, no. 2, s. 293-303.
- Larsen, Svend Erik (2005b): "'Lad os genskabe det, der er tæt på os, et sted langt væk.' Det lokale mellem udelukkelse og integration", *Passage* 54, s. 21-35.
- Larsen, Svend Erik (2007a): *Tekster uden grænser. Litteratur og globalisering*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Larsen, Svend Erik (2007b): "'To See Things for the First Time': Before and After Ecocriticism", *Journal of Literary Studies* 23/4, s. 341-373.
- Larsen, Svend Erik (2009): "Fletværk. Fortællinger i en globaliseret kultur" i Mads Anders Baggesgaard, Ida Krøgholt og Lotte Philipsen (red.), *Hvad er verdenskunst?* Århus: Klim, s.155-184.
- Larsen, Svend Erik og Jørgen D. Johansen (1994): *Tegn i brug*, København: Amanda.
- Merleau-Ponty, Maurice (1969 [1945]): *Phénoménologie de la perception*, Paris: Gallimard.
- Ortiz, Fernando (1995 [1940]): *Cuban Counterpoint*, Furham: Duke University Press.
- Pratt, Mary Louise (1992). *Imperial Eyes*, London: Routledge.
- Rachum, Ilan (1998). "The term 'revolution' in seventeenth-century English astrology", *History of European Ideas*, vol. 18, nr. 6, s. 869-883.
- Reichert, Dagmar (1996). "Räumliches Denken als Ordnen der Dinge" i Dagmar Reichert (red.), *Räumliches Denken*, Zürich: vdf Hochschulverlag an der ETH Zürich, s. 15-45.
- Rorty, Richard, red. (1992 [1967]). *The Linguistic Turn Essays in Philosophical Method*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Saunders, Timothy (2008). "Roman borders and contemporary cultural criticism" (foredrag holdt i Kirkenes ved konferencen "Cultural Production and Negotiation of Borders", 11.-13. September 2008).
- Schimansky, Johan og Stephen Wolfe (red.) (2007): *Border Poetics De-limited*, Hannover: Wehrhahn, s. 97-113.

- Schütz, Alfred (1955): "Symbpl, Reality and Society" i Lyman Bryson m.fl. (red.), *Symbol and Reality*, New York: Prager, s. 135-203.
- Simmel, Georg (1968 [1908]): *Soziologie*, Berlin: Duncker & Humblot.
- Tomlinson, John (1999): *Globalisation and Culture*, London: Polity.
- Warf, Barney og Santa Arias, red. (2008). *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives*. London: Routledge.
- Weigel, Sigrid (2009): "On the "Topographical Turn": Concepts of Space in Cultural Studies and *Kulturwissenschaften*. A Cartographic Feud", *European Review* vol. 17 no. 1, s. 187-201.

